

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемннге Федералдыг ажылчын программа

1. «Төрээн (тыва) чогаал» эртемннге Федералдыг ажылчын программазы («Төрээн дыл болгаш төрээн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр – тыва чогаал, тыва чогаал программазы) тыва дылын эки билир уругларга таарыштыр кылдынган, программада тайылбыр бижик, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ, тыва чогаал программазын шиңгээткениниң түңнелдерин киирген.
2. Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемин өөредириниң ниити сорулгазын, өөредилге планында туружун, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ болгаш программаны шиңгээткениниң түңнелдерин киирген.
3. Өөредилгениң ужур-уткалыг кезээнде ортумак ниити өөредилгеде класс бүрүзүнге албан өөредирин сүмелээн чогаалдарның данзызын тодараткан.
4. Ортумак ниити өөредилгеге тыва чогаалды шиңгээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг, ол ышкаш өөредилге чылында шиңгээткен турар ужурлуг предметтиг түңнелдерни программада киирген.
5. Тайылбыр бижик.
 - 5.1. Программа башкыларга өөредилге адырында чаа үениң педагогиктиг болгаш методиктиг угланыышкыннарын чугулалап, ажылчын программа тургузуп ажылдаарынга методиктиг дуза көргүзөр сорулгалыг ажылдап кылдынган.
 - 5.2. Өөредилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россияның хэй националдыг чоннары-биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдынган, эртемни дедараалаштыр өөредир принциптерже кичээнгейни углаан.

Кижилерге ынак болурунга, тыва чоннуң культуразын суртаалдаарынга, янзы-бүрү чоннарның дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгередиринге, өзүп орап салгалды кижизидеринге тыва литератураның салдары улуг. Ол Бүгү-российжи үне кылдыр санаттынып турар.
 - 5.3. Өөредилгениң аңгы-аңгы чадаларынга, уругларның назы-харынга, сонuurгалдарынга дүүштүр чечен чогаал – уран чүүлдүң хевири дээрзин шиңгээдирин Программада киирген. Уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле бир дөмей чогаалдың өзээн автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу деп билиишкиннер тургузуп турар.
 - 5.4. Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонuurгалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга ынак, ужур-чурумга кижизидер. Чүвени хэй талалыг шиңгээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай болурун хевирлээр.

5.5. Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөредирин программада үндезин кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажыл-ижин, делегейге көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштырарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарынга уругларны белеткээрин чугулага ап турар.

5.6. Тыва чогаал эртеминиң ужур-уткалыг кезээнде аас чогаалының жанрларын, тыва чогаалчыларның кижизидилгеге салдарлыг чогаалдарын, ол ышкаш Россия болгаш делегей чоннарының, Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва дылче очулдурган чогаалдары кирип турар.

5.7. Эрте-бурунгу шүлүк тургузуглуг «хам алгыштары» деп билигни программада бир дугаар кириген. Алгыш-йөрээлдерде, хам алгыштарында национал-төөгүлүг болуушкуннар, үндезин ёзу-чаңчылдар кирген дээрзин уруглар өөренир.

Россияда хөй аймак чоннуң төөгү-культурлуг амыдыралын, чараш мөзү-шынарын болгаш чаңчылдарын көргүскен аас чогаалының хевирлерин, чечен чогаалын шиңгээдири улуг кижизидикчи болгаш өөредиглиг салдарлыг.

5.8. 5-8 класстарга тыва литератураны жанр, аймак болгаш проблема-тематиктиг принциптерге даянып өөредир болгаш мөөңнеп шиңгээдирин сүмелээн.

9 класска тыва чогаалды төөгү-биле холбап, төөгү-литературлуг принципке даянып өөредир: эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар, орхон-енисей бижимелдери, XX вектиң тыва чогаалы, XXI вектиң бирги чартыының чогаалдары.

5.9. Тыва чогаал эртемин өөредириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустуң ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрээлдер, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос);

эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар;

тыва чогаал проза, поэзия, драматургия;

Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының чогаалдары;

литература теориязы (шиңгээдир ужурлуг ниити билиглер).

5.10. Тыва чогаал эртемин өөредирин дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: уругларның номчулгага сонуургалын бедидер, номчулга болгаш чугаа культуразынга өөредир чоннуң аас чогаалының чараш мөзү-шынарынга хамааржыр үнелерни билир кижилер болуп хевирлеттинеринге чаңчыктырары;

номчаан чүүлүнүң утказын билип, тайылбырлап, сайгарып, шын үнелеп турары, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажылдарны күүседирин;

амыдыралды чечен чогаалда көргүскенин сеткил-сагыжы-биле хүлээп, медегердиди-биле угаап, ханы сайгарып, болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалын бадыткап, өскелерниң туружун билип, чечен чогаалда амыдыралды көргүскен онзагай арга, чонунуң чаңчылчаан ажил-хожулун, чуртталгазын көргүскен үне дээрзин билиндирери;

бодунуң болгаш өске чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарына, чечен чогаалына хүндүткелдиг, кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-медегери бедик кижиниң ниити сайзыраарына чогаалдың ужур-дузазын суртаалдап, бот-тускайлаң номчуттунарына сонуургалдыг болурун кижизидер.

5.11. Тыва чогаалды шиңгээдиринге сүмелеп турар шактар саны - 170 шак: 5 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 6 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 7 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 8 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 9 класска - 34 шак (неделяда 1 шак).

6. 5-ки класска өөредилгениң ужур-утказы.

6.1. Ном дугайында сөс

6.1.1. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Ном».

Ю.Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Сиген шөлүнде».

6.1.2. Тыва чогаалчыларның прозазы.

С.А. Сарыг-оол. «Эдер амытаннар» («Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалдан үзүндү).

6.2. Эгээртинмес эртине байлак – аас чогаалы.

6.2.1. Улустуң аас чогаалы.

Тоолдар. Аас чогаалының биче хевирлери.

Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар.

Хуулгаазын тоолдар. «Тос оолдуг Доктагана кадай».

Анаа тоолдар. «Балыкчы Багай-оол», «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы».

Дириг амытаннар дугайында тоолдар. «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле Үгү».

6.2.2. Россия чоннарының чогаалы. Делегей литературазы.

Леонардо да Винчи. Притчалар «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан (очул. Б.О. Казырыкпай).

Бурят улустуң аас чогаалы.

Триада – айтырыг хевиринде кириген тускай кыска тывызык.

6.3. Аас чогаалындан ужукталгаш...

6.3.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

К-Э.К. Кудажы. «Кым эң ажыктыгыл?».

М.С. Эргеп. «Чартык арбай», «Хек чүге ыраажы болганыл?».

С.С. Сүрүң-оол. «Карактар дугайында маргылдаа».

Ч.М. Чүлдүм. «Тарааның тывылганы».

О.О. Сувакпит. Басня «Арзылаң биле Пар».

С. С. Серен. Басня «Ном биле Портфель».

6.3.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

И.А. Крылов. Басня «Каарган болгаш Дилги» (очул. С.А. Сарыг-оолдуу).

Л.Х. Иргит. Басня «Теве».

Шоодуглуг чогаалдар.

6.4. Чаштар делегейи.

6.4.1. Тыва чогаалчыларның проказы.

Л.Б. Чадамба. Тоожу «Аян-чорук» (шилиттинген эгелер).

М.К. Өлчей-оол. Чечен чугаа «Хөөрээрниң чугаалары».

О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Эжишкилер» (шилиттинген эгелер).

О.О. Сувакпит. Чечен чугаа «Аът чарыжы».

М.С. Эргеп. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер).

Ш.М. Суван. Тоожу «Кара-Баштыг» (шилиттинген үзүндү).

6.4.2. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш».

6.5. Хуулгаазынар делегейи.

6.5.1. Тыва чогаалчыларның проказы.

Ш.М. Суван. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар» (шилиттинген эгелер).

Н.Ш. Куулар. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер).

Э.Л. Донгак. Уругларга тоол «Буянныг амытаннар».

6.6. Ыдыктар.

6.6.1. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

С.Б. Пюрбю Шүлүк «Ынак Тывам».

О.О. Сувакпит. Шүлүк «Россияга алдар».

А. Үержаа (А.Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым».

6.7. Тиилелгениң сылдыстары.

6.7.1. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Маадыр Чүргүй-оол».

6.7.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар» (очул. М.А. Күжүгет).

6.8. Дириг амытаннар делегейи.

6.8.1. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

Ю.Ш. Кюнзегеш. Шүлүк «Эзимнерниң ыры».

6.8.2. Тыва чогаалчыларның прозазы.

С.С. Сүрүн-оол. Чечен чугаа «Ус-кушкаш».

М.А. Кужугет. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...» (шилиттинген эгелер).

6.8.3. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

В.М. Санги. Чечен чугаа «Баштайгы олча» (очул. Д.С. Куулар).

6.9. Литература теориязы.

Хуулгаазын тоолдар. Анаа тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар. Авторлуг тоолдар.

Басня. Деңнелге. Эпитет. Диригжидилге. Пейзаж.

7. 6-гы класска өөредилгениң уjur-утказы.

7.1. Аас чогаалы – чоннуң эртинеzi.

7.1.1. Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар.

Чечен чогаал уран чүүлдүң бир хевири.

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар: «Ай, хүн», «Чеди-Хаан сылдыс», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижиканчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан, «Теве-Адар».

7.1.2. Төөгү чугаалар.

«Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

«Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар дугайында».

7.1.3. Улустуң ырлары.

Тыва улустуң ырлары. Ыры, кожамык. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очалаңдан кедилерин», «Тооруктуг долгай Тандым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хемим», «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Кожан ырлар.

Алгыш-йөрээлдер.

Хамнар алгыштары.

Танды алгааны.

Чаш уруг йөрээри.

Шагаа йөрээли.

7.1.4. Авторлуг тоолдар.

С.А. Сарыг-оол. Тоол «Агар-Сандан ыяш».

7.1.5. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

Гримм алышкылар. Тоол «Ак чылан» (очул. А.К. Калзан).

7.1.6. Тываның орус дылдыг чогаалчыларының шүлүктери.

С.В. Козлова. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».

7.2. Ойнай-сылдай сойгалажыр.

7.2.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

К-Э.К. Кудажы. Басня «Маргылдаа».

С.С. Сүрүн-оол. Басня «Аът биле Оор».

7.2.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

И.А. Крылов. Басня «Шиижек биле Көге-буга» (очул. С.С. Сүрүн-оол).

7.3. Элээдилер делегейи.

7.3.1. Элээдилер делегейи.

С.К. Тока. «Араттың сөзү» (тоожудан үзүндү): «Мерген», «Тас-Баштыг», «Шаагай».

С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык».

О.О. Сувакпит. Чечен чугаа «Буянның сергези».

М.М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Хлеб».

Ш.М. Суван. Тоожу «Кижиде-бүрүс».

7.3.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

А.В. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер) (очул. А.К. Делгер-оол).

7.4. Кижиде болгаш бойдус.

7.4.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

Х.М. Ойдан-оол. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).

Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Азыранды».

7.5. Төрээн чуртум делгемнери.

7.5.1. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Күс».

М.Б. Доржу. Шүлүк «Экии, Тывам!».

А.А. Даржай. Шүлүк «Өгге йөрээл».

С.Б. Молдурга. Шүлүк «Амытаннар чылы».

7.5.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

У.О. Оралбаев. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг» (очул. Н.Ш. Куулар).

7.6. Көжеге-даа ажыттынды.

7.6.1. Тыва драматургия.

В.Ш. Көк-оол. Шии «Чаргы».

Е.Т. Танова. Шии «Илбилиг согун».

7.7. Литература теориязы.

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар. Төөгү чугаалар. Улустуң ырлары. Кожаннар. Йөрээлдер. Чалбарыглар. Гипербола болгаш литота. Басня. Литературлуг маадыр. Проза болгаш лирика. Пафос.

8. 7-ги класска өөрөдилгениң ужур-утказы.
- 8.1. Литература – амыдыралдың көрүнчүү.
- 8.2. Чеченнерниң сөңү
Улустуң аас чогаалы.
Маадырлыг тоолдар (эпос): «Танаа-Херел», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».
- 8.2.1. Тыва шүлүкчүлерниң чогаалдары.
В.С. Серен-оол. «Каң-кыс» (шилиттинген эгелер).
М.Б. Доржу. Шүлүк «Аас чогаал».
- 8.2.2. Тыва чогаалчыларның прозазы.
М.Б. Кенин-Лопсан. Чечен чугаа «Хайыралыг Калчан-Шилги» (шилиттинген эгелер)..
- 8.2.3. Литература народов России. Мировая литература.
Дожоогийн Цэдэв. Стихотворение Шүлүк «Улуг Гобиде өг» (очул. Ю.Ш. Күнзегеш).
- 8.3. Мен – чаа Тываның оглу мен.
- 8.3.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.
С.К. Тока. Роман «Араттың сөзү» («Слово арата») (шилиттинген эгелер)..
С.А. Сарыг-оол. Роман «Аңгыр-оолдуң тоожузу» (шилиттинген эгелер).
Б.Д. Хөвөңмей. Чечен чугаа «Чүү болганыл?».
- 8.3.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.
С.Р. Элляй. Шүлүк «Экии, тыва чонум!» (очул. Ю.Ш. Күнзегеш).
- 8.4. Угаан болгаш сеткил.
- 8.4.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.
С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Соругга» (шилиттинген эгелер).
О.О. Сувакпит. Шүлүк «Ылар».
К-Э.К. Кудажы. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиттинген эгелер).
Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Чээн оол».
- 8.5. Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар.
- 8.5.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.
С.Б. Пюрбю. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиттинген эгелер)..
О.К. Саган-оол. Чечен чугаа «Найырал».
К-Э.К. Кудажы. Чечен чугаа «Сарыг-оолдуң плантациязы».
М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргеш».
И.Б. Иргит. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».
- 8.5.2. Поэктиг одуруглар ...
С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Төрээн дылымга».
А.А. Даржай. Шүлүк «Авамга».

М.А. Күжүгет. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».

Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».

8.6. Бодуңарның төөгүңер өөрениңер.

8.6.1. Тыва шүлүкчүлөрнің чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Алдан-маадыр».

Р.Д. Лудуп. Шүлүк «Улаастайга».

О.О. Сувакпит. Баллада «Сат Бүрзеккей дугайында баллада».

8.6.2. Тыва чогаалчыларның прозазы.

И.У. Бадра. Тоожу «Ужудукчу Кидиспей» (шилиттинген эгелер).

8.6.3. Тыва драматургия.

К-Э.К. Кудажы. Драма «Он бир».

8.7. Литература теориязы.

Эпостуң маадыры. Чогаалдың тема болгаш идеязы. Чечен чугаа. Тоожу. Композиция болгаш сюжет. Лирика. Драматургия.

9. 8-ки класска өөрөдигениң уjur-утказы.

9.1. Уран сөс дугайында.

9.2. Таңдым турда, таңдаш-ла мен.

9.2.1. Тыва шүлүкчүлөрнің чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүглел «Улуг-Хемим».

Ю.Ш. Күнзегеш. Шүлүк «Дыт», «Чөөн чүктүң кижизи мен».

М.Б. Доржу. Чечен чугаа «Даг эзири».

С.С. Сүрүн-оол. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

М.Б. Кенин-Лопсан. Шүлүк «Хүттүң ужары».

З.А. Намзырай. Шүлүк «Дуруяалыг-Шөл».

9.2.2. Тыва чогаалчыларның прозазы.

К-Э.К. Кудажы. Чечен чугаа «Таңды кежи».

З.С. Байсалова. Рассказ «Тайга ээзи».

9.3. Тараам турда, тодуг-ла мен.

9.3.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

К-Э. К. Кудажы. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер).

9.3.2. Тыва шүлүкчүлөрнің чогаалдары.

А. Уержаа. Шүлүк «Ажыл».

9.3.3. Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей литературазы.

А.С. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер) (очул. А.К. Делгер-оол).

9.4. Кижичурттуг, куш уялыг.

9.4.1. Тыва драматургия.

В.Ш. Көк-оол. Трагедия «Самбажык».

С.А. Сарыг-оол. Либретто «Чечен биле Белекмаа».

Ф.И. Шиллер. Трагедия «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген көргүзүглер) (очул. С.Б. Пюрбю).

9.4.2. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

А. Үержаа. Шүлүк «Үш чүс харлыг кырган кускуннун чагы».

9.4.3. Тыва чогаалчыларнын прозазы.

М.Б. Ховалыг. Очерк «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

9.5. Авай, авай, авайымны.

9.5.1. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Херээжен», «Авамнын ынак оглу».

А.А. Даржай. Сонет «Авамга боодал чечээм».

З.А. Намзырай. Шүлүк «Авам мени манап ора».

9.5.2. Тыва чогаалчыларнын прозазы.

Е.Т. Танова. Тоожу «Иенин салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).

М.М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Авамнын тону».

9.5.3. Россия чоннарынын чогаалдары. Орус болгаш делегей литературазы.

А.С. Пушкин. Шүлүк «Тураскаал» (очул. С.Б. Пюрбю).

9.6. Кижичурттуг чажындан.

9.6.1. Тыва чогаалчыларнын прозазы.

Ч.Ч. Куулар. Тоожу «Шораан» («Шораан») (шилиттинген эгелер).

К.Д. Чамыяң. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

9.6.2. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

А.Х-О. Ховалыг Шүлүк «Үш үне».

9.7. Литература теориязы.

Шүлүглел. Драматургия. Барымдаалыг чогаал.

10. 9-кү класска өөредилгенин ужур-утказы.

10.1. Тыва литературанын сайзырап келген оруктары

10.1.1. Мөңгө даштын сырыны.

Эрте-бурунгу тураскаалдар «Күлтегин».

«Означенное суурдан тывылган тураскаал» (очул. А.А. Даржай, Ю.Ш. Күнзегеш).

10.1.2. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

Ю.Ш. Күнзегеш. Шүлүк «Көк-Эл», «Багырнын хылыжы».

А.А. Даржай. Шүлүк «Бурунгунун изи-биле».

И.Б. Иргит. Шүлүк «Көжээ дажы».

10.2. Таңды, Саян ийи сынның аразынга.

10.2.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

С.К. Тока. Очерк «Каргыга чорааным».

Н.Ш. Куулар. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер).

10.2.2. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).

М.Ы. Идам-Сюрюн. Шүлүк «Союспан».

С.Б. Пюрбю. Шүлүглел «Чечек» (шилиттинген эгелер). Шүлүк «Кара-Суг», «Хайыракан».

З.А. Намзырай. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум».

10.2.3. Тыва драматургия.

В.Ш. Көк-оол. Трагедия «Хайыраан бот».

10.2.4. Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей литературазы.

В. Шекспир. Трагедия «Ромео биле Джульетта» (шилиттинген көргүзүлгөр) (очул. С.Б. Пюрбю).

10.3. Дайын дээрге дарызыг чыт.

10.3.1. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

С.Б. Пюрбю. Шүлүк «Тулчуушкунче», баллада «Кызыл кош».

10.3.2. Тыва чогаалчыларның прозазы

С.А. Сарыг-оол. Тоожу «Белек» (шилиттинген эгелер).

О.К. Саган-оол. Очерк «Арат чоннун мурнундан» (шилиттинген эгелер).

10.4. Тос-ла чүзүн малымайны

10.4.1. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

В.Л. Эренчин. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», «Кадарчы уруг».

В.С. Серен-оол. Шүлүк «Өгже чалалга».

10.4.2. Тыва чогаалчыларның прозазы.

Е.Т. Танова. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер).

10.5. Аспас дизе, хая көрүн.

10.5.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

А.А. Даржай. Тоожу «Онгар» (шилиттинген эгелер), чечен чугаа «Он рубль».

Ф.Ш. Сеглеңмей. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер).

10.5.2. Тыва шүлүкчүлөрнүн чогаалдары.

М.К. Өлчей-оол. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».

Э.Б. Мижит. Шүлүглел «Сүбедей».

А.А. Даржай. Шүлүк «Тыва дылым».

10.5.3. Россия чоннарының чогаалдары. Орус болгаш делегей литературазы.

В.Г. Распутин. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (очул.А.К. Калзан) (шилиттинген эгелер).

10.6. Литература теориязы.

Очерк. Баллада. Лиро-эпиктиг жанр. Трагедия.

11. Тыва чогаал эртемниң программаны ортумак ниити өөредилгеге шиңгээткениниң түңнелдери.

11.1. Ортумак ниити өөредилге деңнелинге өөреникчилерниң тыва чогаал эртемниң программаны шиңгээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түңнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарыга белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарынга болгаш өске хамаатыларның эрге-ажыыга хүндүткелдиг болуру, өг-бүле херээниң, өөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажыл-херээнге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңнээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижиниң эрге-ажыыга, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарыга сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарның кижиниң чуртталгазынга салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хүлээлгелериниң дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразынга бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары; чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчииниң, бот-деткижииниң чаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржиң, бот-башкарнып ажылдаарыга белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлге-сүзүглели аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кежигүнү мен деп медрес билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунуң төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүнге, культуразыга сонуургалдыг, орус болгаш делегей литературазы тыва чогаалдар-биле чоокшулаштыр өөренирин медрес билири;

бодунуң улуг чурту – Россияның эртем сайзыралында, уран чүүлүнде, спортта, технологияларында база чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедииниң үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүне байырлардарыга, төөгү болгаш бойдус өнчүзүнге база төрөөн черинде чурттап чоруур янзы-бүрү аймак чоннуң ёзу-чаңчылдарыга хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдын байдалдарына дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңынга болгаш ажыл-херээнге үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунуң хөделиишкиннериниң уржук-салдарларын медресеп билири, бодунуң болгаш өске улустуң аажы-чаңынга, ажыл-херээнге үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделиишкиннерни хүлээвези, бот-хуунуң болгаш ниитилелге кижиниң хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүң хевирлерин, бодунуң болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылгазын шингээдири, уран чүүлдүң хевирлериниң, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдын кижиге сеткил-сагыш хайныышкынныг салдарлыын билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразында холбааны, бот-билчииниң аргазы деп медресеп билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннуң ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылгазын, төрөөн чуртунуң болгаш делегей уран чүүлүнүн үнезин билири;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң хамаарылгалыын бот-тускайлаң илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

бодунуң амыдыралчы база номчукчу дуржулгазынга даянып, кадыкшылынга хумагалыг, кандыгдаа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медресеп билири, кадык амыдыраарының үнезиниң уг-шиин билири, харысалгалыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунуң дүрүмнерин сагыыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаннның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медреселинге багай уржуктарын, оон аңгыда янзы-бүрү медээлерниң хоралыын, ооң иштинде интернетке хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын медресеп билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үезинде тургустунуп келир болушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үезинде бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болуушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медресеп билири;

б) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланышышкынныг сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажылды планнап, күүседиринге харысалгалыгы;

чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонuurгалы, ажылдаар мергежилин шын шилип билири;

амыдырап-чурттаарынга өөредилгениң ужур-дузанын, ооң ажыктыын медреселдii-биле билип турары;

шиңгээдир мергежилинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түңнелдери кандыг болурунга сонuurгалды, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзин билип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнеп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыг уржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни сагыырын медресеп билири;

технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шиңгээдир, камгалаар айтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шиңгээдишкинни билири:

өөренген болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдиң амгы сайзыралында кижиниң, бойдуштуң ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрээн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шиңгээдири долгандыр делегейни шиңгээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түңнелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдушта өскерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктөргө, каттыжылгаларга, өг-бүлөгө шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыыры, хүлээлгени күүседире, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажилдаарын билири, бодунуң ыяк билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга-дуржулгазын кады ажилдажылгага кириштирерин билири;

чогаалда омур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлуг аргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болушкуннарның дугайында даап боданыры; кол билиг, терминер болгаш концепцияда билиишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажилдап билири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң туружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири;

амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып, сагыш-сеткилдиң дүвүрээзинниг байдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билип турары.

11.2. Ортумак ниити өөредилгеде тыва чогаалды шиңгээткен түннелинде өөредилгениң угаап шиңгээдир, харылзаажылга чорудар, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларын чорудуп база демнежип ажилдаарын билири өөреникчилерге хевирлеттинер.

11.2.1. Өөредилгени угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар дараазында логиктиг хөделиишкиннер өөреникчилерге хевирлеттинер:

объектилерниң (уран-чечен болгаш өөредилге сөзүглелдери, чогаал маадырлары болгаш оон-даа өске чүүлдер) болгаш болушкуннарның (чечен чогаалда угланыышкыннар, төөгү-литературлуг хөгжүлдө чадалар) боттуг демдектерин илередип болгаш сайгарып билири;

литературлуг сайгарылганы чорудуп билири, билигни түннээр, деңнээр, сайгарылга кылыр үндезиннерин болгаш негелделерин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр сайгарып турары чогаал сөзүглелинде барымдааларның болгаш хайгааралдарның үндезинин, чөрүшкээн деңнээри, түннелдер тодарадыр негелделерин илередип билири;

салдынган сорулганы күүседиринге медээлер болгаш барымдааларның эвээш бооп турарын илередири;

литературлуг угланыышкыннар, оларның хөгжүлдеси, чогаалда болуушкуннарның чылдагаан болгаш түңнелин илередири, дедукциялыг болгаш индукциялыг угаалгаларга база оларның аразында харылзаалыын даап бодаан угаалгага даянып, түңнел үндүрери;

янзы-бүрү сөзүглелдер-биле ажылдаарының өөредиглиг сорулгаларын бот-тускайлаң шилип (айтырыгны шиитпирлээриниң каш янзы аргаларын деңнээри, бодунуң шиитпирлеп үндүргени каш янзы негелделериниң иштинден тааржырын шилип алыры) билири.

11.2.2. Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылы-чорудулгазын күүседип билири өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

сайгарар айтырыгларны литературлуг билиглер шинчилээриниң үндезини кылдыр ажыглаары; шинчилел ажылының эки түңнелдиг болурун, херек кырында бар барымдааларның болгаш шинчилээр ажылдарның харылзаалыын бот-тускайлаң тодарадып билири;

алыс шынга дүгжүп турар бодунуң болгаш өскелерниң бодалын, туружун, санал-оналын барымдаалыг, эртем даап бодаашкынныг тургузуп билири;

чогаалда болуушкуннарның, чөрүлдээлерниң аразында чылдагаан-түңнел харылзаалыын болгаш хамаарылгалыын тургузуп алганы план ёзугаар шинчилээри;

шинчилелден (эксперимент) үнген медээниң херек кырында ажыглаттынып болурун болгаш үндезинниг шынныын үнелеп билири;

кылдынган хайгааралдардан, шинчилел ажылды кылыр дуржулгалыындан түңнелди болгаш ниити түңнээшкинни бот-тускайлаң илередип билер; алган түңнелдерни бадыткалдарлыг үнелээр аргаларны ажыглап билири;

чогаалдан үзүндүлерде, болуушкуннарда чоокшулакшак азы дөмей болуушкуннарны, оларның уржуктарын баш бурунгаар даап чугаалаар, ол ышкаш тургустунуп келген байдалдарда санал-оналын таныштырар, болуушкунну тайылбырлаар.

11.2.3. Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кылдыныглар кезээнде кирип турар медээ-биле ажылдаары өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш бар медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни таныштырып, өскертип билири;

өөредилгениң сорулгазынга дүүштүр шинчилел ажылдарын азы өске-даа медээни таныштырарда, иллюстрациялар, схемалар, диаграммалар, оон-даа өске графиктиг чуруктарны таныштырар таарымчалыг органы бот-тускайлаң шилип, шинчилээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири; чечен чогаал база өске-даа медээ дугайын таныштырар аргаларның үлегерлерин шилиир болгаш янзы-бүрү медээлерни сайгарып, тайылбырлап билири;

янзы-бүрү медээлерден алдынган үндезинерде дөмей барымдааларны (ол-ла бодалды, тайылбырны бадыткап азы буруу шаап турары) тывар;

чогаал сайгарарынга башкының саналдааны азы бодунуң тургусканы негелделерни күүседиринге янзы-бүрү медээлерге даяныры идегелдиг дээрзин үнелээри;

янзы-бүрү медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет).

11.2.4. Өөредилгениң харылзааа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар харылзажып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң бодалын, туружун өске кижилерге билдингир илередип шыдаар, сеткил-сагыш хайныышкынынныг чугаа үезинде туружун таарыштыр илередип, сорулгазынга дүүштүр аас болгаш бижимел ажылдарны күүседери;

аас чугаага харылзажыр аргаларны болгаш социал им-демдектерниң утказын билир, чөрүлдээлиг байдалдарның үндезинин чечен чогаалдар-биле деңнеп, тодарадып шыдаар, маргылдаалыг байдалдарны чавырар дугуржулгалы;

өскелерниң сагыш-сеткилин билири, чугаалажып турар кижизинге хүндүлелдиг, чөпшээрешпейн турарын таарымчалыг саналдаары, кичээлдиң азы маргылдаалыг чугааның темазын шиитпирлээринге айтырыгларны эп-чөптүг салып билири, өскелерни деткири; бодалдарын өскелерниң бодалдары-биле деңнээр, карышкактыг болгаш дөмей туруштарны тывары;

литературлуг сайгарылга кылыр дуржулгазынга, шинчилел, төлевилел кылып билиринге даянып, күүсеткен ажылын хөйүнүң мурнунга таныштырары;

таныштырылганың сорулгаларынга база дыңнакчыларга дүүштүр, илеткээриниң хемчээлин, аргазын бот-тускайлаң шилип билир, чуруктарлыг бижимел сөзүглелдерни деңнеп, чедимчелиг таныштырып билири.

11.2.5. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири өөреникчилерниң таарыштыр ажылдап билирин хевирлээр:

чечен чогаалдарда теманы, болуушкуннарны сайгарып, өөредилге болгаш амыдыралчы байдалдарда канчаар шиитпирлээрин илередири;

бот-тускайлаң, бичии азы ниити бөлүкке шиитпир хүлээп ап тура, янзы-бүрү көрүштерниң (туруштарның) ужур-утказын, уг-шиин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр онаалганы азы ооң кезек чамдыын күүседиринге таарыштыр тургусканы ажылдың чурум ёзугаар планын бот-тускайлаң тургузуп билири, бодунда бар билиинге болгаш арга-шинээнге дүүштүр онаалганы күүседирин тайылбырлап көргүзери;

чогаалды, сөзүглелди сайгарар ажылдың, ол ышкаш амыдарап-чурттаарының, планын тургузары, сайгарылга кылыр арга-дуржулгазынга даянып, саналдап турар планны эдип-чазап билири;

шилип алган шиитпири болгаш хүлээп алганы ажылы дээш харысалганы алыры.

11.2.6. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бот-хыналданы чорудары, сорук киришкени, бодун болгаш өскелерни шын билип турары өөреникчилерниң таарыштырып ажылдаар арга-шинээн хевирлээр:

чогаал эртемин шиңгээдиринге бот-идепкейлиг болуру, ажылынга хамаарыштыр бот-хыналда кылыры база бот-үнелел бээр аргаларны ажыглап билири;

өөредилгениң байдалын шын үнелээри болгаш ону өскерттип болурунун планын сүмелээри;

өөредилгениң сорулгазын боттандырада, бар үлегер-чижектерни, бергедээшкиннер тургузуп болгу дег байдалдарны чугулага алыры, сүмелерни барымдаага ап, таарыштырып ажылдаарын чугулалаары;

ажылдың чедишкенин, чедимче чок түннелдиг бооп болурунун чылдагааннарын тайылбырлаар, алган арга-дуржулгазынга үнелелди бээри, тургустунган байдалдарда шын, таарымчалыг үнелелди салып билири;

чаа байдалдарның, өскерлип турар болушкуннарның, ол ышкаш илереттинген чазыгларның, тургустунуп турган бергедээшкиннерни үндезинге ап, эдилге-чазалга кылыры, түннелдерниң сорулга болгаш негелделерге дүгжүп турарын шын үнелээри;

бодунун сагыш-сеткил байдалын болгаш өскелерниң иштики байдалын тус-тус деңнеп, ылгалын тодарадып болгаш башкарып билири;

сагыш-сеткил байдалын тодарадып, ооң чылдагаанын сайгарып билири;

чечен чогаалда чижектерни сайгарып тура, бодун өске кижиниң орнунга салып билири, өске кижиниң кылып турар хөделишкениниң чылдагаанын болгаш бодалын билип турары;

бодунун сеткил-сагыш илерээшкинин таарыштырып билири;

чогаал маадырларының аразында харылзааларны сайгарып тура, өске кижиге, ооң бодалынга, санал-оналынга медреселдиг хамаарылгазы;

боду, ол ышкаш өске кижиниң база чазып болур дээрзин медресеп билири;

бодун болгаш өскелерни буруу шаап, кочулаашкын чок хүлээп билири;

бодунга болгаш өскелерге ажык сеткилдиг болурун медресеп билири;

долгандыр бүгү байдалды хыналдага ап шыдавас дээрзин медресеп билири.

11.2.7. Кады ажылдаарының дараазында мергежилдери өөреникчилерге хевирлеттинер:

тыва чогаал кичээлдеринге тодаргай чидиг айтырыгны шиитпирлээринге команда-биле (ийилеп, бөлүктөп, ниити) болгаш хуузунда ажылдаарын билер, ажыктыг талаларын шилип турар, салдырган сорулганы күүседирде, хөй-биле ажылдаарының чугулазын үндезинниг бадыткап билири;

өөредилгениң демнежип ажылдаар сорулгазын, ону чедип алыры-биле ниити ажылдаарын чорудуп билири: хуузунда даалгаларны хуваар, аразында дугуржуп аар, кады ажылдаарының аргаларын, чорудуун болгаш түңнелин сайгарары;

элээн каш кижилерниң бодалдарын түңнээринге, башкарарыңга, даалгалар күүседиринге, өскелерни дыңнап билиринге белени;

сонуургал болгаш кады ажылдаары эштери-биле харылзаалыын барымдаалап, тыва чогаал кичээлдеринге демнежип ажылдаарын планнап билири, демнежилге үезинде бодунуң амы-хууда киржилгезин тодарадыры, бөлүктөп ниити ажылдаарыңга команда кежигүннериниң аразында ажылдарны хуваары;

ниити ажылда бодунуң кезээн күүседир, ооң эки шынарлыг болурун чедип алыры, ол ышкаш команданың өске кежигүннери-биле ажылын таарыштырып билири;

кады ажылдажылга үезинде ниити бөлүккө бодунуң ажылының шынарын негелде ёзугаар үнелеп билири;

даанган ажылдарын боттандыраар сорулгазыңга дүүштүр командада кижиги бүрүзүнүң эки түңнел чедип алыр дээш кириген үлүүн деңнээри, харысалгалыын болгаш бөлүккө күүсеткен ажылды түңнээринге белени.

11.3. Төрээн (тыва) чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

5-ки классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билиглерни шингээдип алыр:

чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып билир;

дылдың чурумалдыг аргаларын (деңнелге, эпитет, диригжидилге) тывар, оларның сөзүглелге салдарын тодарадыр, маадырларның овурун ылгап билир;

улустуң аас чогаалының жанрларын ылгап, аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлериниң дылының онзагайын тодарадып билир;

тоолдарның хевирлерин ылгап билир: дириг амытаннар дугайында тоолдар, хуулгаазын тоолдар, анаа тоолдар;

тоолдарның өөредиглиг утказын тодарадып, кол маадырларның аажы-чаңыңга, маадырларның аажы-чаңыңга деңнелгелиг үнелел бээр;

литературлуг (авторлуг) тоолдан улустуң тоолун ылгап билир;

уран номчулганы, рольдап номчуурунун аянын билир;

сөзүглелди план ёзугаар, шилилгелиг болгаш тодаргай эдерти чугаалаар;

чогаалда маадырларының хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип, монолог чугааны күүседип, сөзүглелден бадыткалдыг чижектерни ажыглап билир;

бердинген айтырыгларга аас болгаш бижимел хевирлиг долу харыыны берип шыдаар.

11.4. Тыва чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билигни шингээдип алыр:

шүлүктүн идея-тематиктиг ужур-утказын тодарадып, чижектер-биле бадыткалдыг илередип билир;

улустуң ырларының дылының сагыш-сеткил доюлдулар онзагайын бодунуу-биле хүлээп билип болгаш сайгарып турар;

шүлүкте уткалыг үн доктаашкынарнын ылгап, логиктиг ударениени салып, үзүндүлерни шын аян-биле номчуп, чогаал номчуунун ритм, темп аянын тодарадып билир;

тоолчаан чугааларның аймак, жанр хевирлерин тодарадып, кол бодалын илередип билир;

тоолчургу чугаалар аас чогаалының бир хевири бооп чоруунун онзагайын тодарадып билир;

янзы-бүрү чоннарның октаргай, делегей тургузуу болгаш кижини төрөлгетениниң дугайында тоолчургу чугааларында ниити чүүлдү тодарадып, аас чогаалының хевирлеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерге аас болгаш бижимел хевирлерге илередип билир;

төөгүлүг барымдааларга даянып, сөзүглелдин ужур-утказын сайгарып билир;

алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр шүлүк тургузуглуг тускай жанры деп билир, алгыштарның уран-чеченин болгаш тургузуунун онзагайын илередип билир;

бурят болгаш тыва үштээн одуругларның онзагайын деңнеп, сайгарып билир;

басняда авторнун туружун, сюжет-композициялыг онзагайын тодарадып билир;

«басня» деп терминни ажыглап билир, басняның өөредиглиг кезээн сайгарарынга идепкейлиг киржири, ону рольдап аянын номчуп билир;

проза чогаалындан үзүндүнү шээжи-биле аянын номчуп күүседир;

чечен чогаалдың (тоолдар, чечен чугаа, тоожу) маадырларның аажы-чаңыга үнелелди берип, деңнеп, оларның ылгалдыг шынарларын, эки талаларын болгаш четпестерин адап, маадырның даштыкы омур-хевиринин болгаш иштиги сагыш-сеткили-биле чүүлдешип азы чүүлдешпейн турарын тодарадып билир, маадырның өске маадырлар аразында туружун илередип шыдаар туруштуг;

шинин улустуң аас чогаалы-биле холбаалыг тайылбырлап билир;

чечен чогаал литературлуг аймакка болгаш жанрга хамааржырын тодарадып билир;

дыңнаан азы номчаан сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаар, чогаал маадырының хөделиишкынеринге бодунуң хамаарылгазын илередип билир;

маадырларның омур-хевирин тургузарына, тыва чоннун национал аажы-чаңын: төлептиг мөзү-шынарын, чөптүг чорук, чуртунга ак сеткилдиг бараан болуру дээш оон-даа өске шынарларын тодарадып бижиригге авторнун чедимчелиг ажыглааны дылдың чурумалдыг аргаларын илередип билири;

чечен чогаалга даянып, чогаал маадырлары-биле диалог чугааны тургузуп билир;

өөренип эрткен тоолдарының чижээнге бодунуң тоолун чогаадып шыдаар;

тайылбырлыг, энциклопедиялыг литературага даянып азы интернет четкизинден автор болгаш чогаал дугайында медээни тып билир.

11.5. Тыва чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

7-ги классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билиглерни шиңгээдип алыр:

чечен чогаалдың кижиниң хевирлеттинеринге болгаш сайзыраарынга салдарын тодарадып билир; эпос чогаалының онзагайын, тема болгаш идеязын илередир, кол маадырларның омур-хевириниң тускай талаларын тодарадып билир;

чогаалдың жанрын, темазын, идеязын, сюжедин, композициязын, идеялиг умур-утказын, адының символдук умказын база төрөөн чериниң, чуртунуң төөгүзү-биле холбаалыын илередип билир, авторнуң тоожулап бижээн аргаларының онзагайын илередип билир;

кол болгаш ийиги черге маадырларның омур-хевирлериниң чогаалдың (чечен чугааның, романның, тоожунуң) идеялиг умказын ажыдарынга салдарын тодарадып, кол маадырның омур-хевирин, ооң иштики делегейин тодарадып билир;

литература-теоретиктиг билиишкиннерни чогаал сайгарылгазынга (литературлук маадыр, лириктиг маадыр, чугааның тодаргай тайылбыры, тоожу, чечен чугаа, шүлүк чогаалдарының композициязы, тема, идея, сюжет, шүлүк, ритм, аяннажылга) ажыглап билир;

өөренип турар чогаалга хамаарыштыр бодунуң хуузунда үнелелин тургузуп билир, чогаалдың (шиниң) мөзү-шынар болгаш партиотчу умказын үндезилеп билир, шииде персонажтар дугайында сайгарып билир;

чогаалда чөрүлдээниң үнген дөзүн тодарадып билир, улустуң аас чогаалы, тыва, орус болгаш даштыкы литература-биле харылзаалыын деңнеп, тодаргайлап, делгем сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;

чогаал эртемниң шиңгээткен билиинге болгаш бадыткал, барымдаалыг чижектерге даянып, бодунуң бодалын аас, бижимел монолог хевирге делгеренгей чугаалап билир;

шүгүмчүлелдиг литература-биле ажылдап, авторнуң чогаадыкчы ажыл-ижи-биле бот-тускайлаң таныжар арганы билир;

чечен чогаалды уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнелгелиг сайгарылга кылып билир;

номчаан чогаалынга үнелээшкин кылып, сөзүглелге хамаарышкан өзек сөстөрни тып шыдаар; төлевилелдин (шинчилел ажылының) планы-биле бот-тускайлаң ажылдап билир, авторнуң чогаадыкчы ажыл-ижинге хамаарыштыр, саналдаан темага дүүштүр бижимел дыңнадыгны кылып билир.

11.6. Төрөөн (тыва) чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

8-ки классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билигни шиңгээдип алыр:

кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;

шүлүк чогаалында «чөөн чүк» деп билиишкинниң ужур-утказын чогаалчыларның канчаар билип турарын тодарадып билир,

«тоожукчу маадыр», «лириктиг маадыр», «эр сөс» болгаш оон-даа өске билиишкиннерниң утказын сайгарып, сөзүглел-биле ажылдаарын, дылдың чурумалдыг аргаларын, чечен овор-хевирлерни, сагыш-сеткил байдалын чураанын тып билир;

чогаалдың идеялиг утказын илередиринге база теманы ажыдарынга өгбелерниң чагыг-сөзү, өөредиглиг чугааларының салдарын тодарадып, улугларның чагыынга хамаарыштыр бодунун бодалын бадыткалдыг илередип билир;

чогаалдың аас чогаал болгаш литературлуг үндезинниин тодарадып, дылының уран-чеченин, авторнуң бот-тускайлаң онзагай аянын, сагыш-сеткил хөлзедир күжүн тодарадырып билир;

чогаалчы кижиниң ажылын билип турары, берге айтырыгны шиитпирлээринге авторнуң үзел-бодалын, туружун, арга-дуржулгазын билир;

драманың чөрүлдээзин тодарадыры;

чогаалдарда мөзү-шынар айтырыгларын шиитпирлээринге аас чогаалының хевирлериниң салдарын билири, авторнуң бодалының овор-хевирлерге илереп кээрин билир;

чогаалдың төөгүлүг барымдаалап сайгарар;

тайылбырлыг номчулганы кылырынга киржири, номчулга үезинде чогаалдың уран-чеченин илередип билир;

мерген угаанның символу болур оворлар-биле авторнуң туружун тодарадып, чогаал теориязы-биле ажылдап билир;

Моол болгаш өске черлерде чурттап чоруур тываларның чогаалдары-биле таныжары.

11.7. Төрээн (тыва) чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

9-ку классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билиглерни шингээдип алыр:

тыва литератураның төрүттүнгөн, сайзыраан чадаларын билири, төрээн чогаал дээрге национал болгаш делегей культуразының болуушкуну, чараш мөзү-шынарны болгаш ёзу-чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар арга дээрзин билир;

чогаал дүрүмнери ёзугаар чечен сөзүглелдерн долу сайгарып, утказын үнелеп, чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны тодарадып билир. Чогаалдың кол бодалын илередип, сөзүглелди кезектерге чарып, оларга аттар берип, сайгарылганың бөдүүн планын тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып, бадыткалдыг чижектерге даянып, маадырларның овор-хевиринге шын үнелелди берип билир;

чогаал сайгарылгазынга улустуң аас чогаалы, ёзу-чаңчылдар, төөгүлүг барымдаалар болгаш тема, идея, портрет, пейзаж, өске-даа чогаал дүрүмнерин холбаштырып билир;

чогаалдарны эртем ёзузу-биле шинчилээри, оларның уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлери-биле холбаалыын илередип билир;

руниктиг бижимелдин дугайын, очулдуруп эгелээн төөгүнү өөренири, ук бижимелдерде тема, идея, үе, девискээрни тодарадып өөрениринге сонuurгалдыг болур;

орхон-енисей тураскаалдар дугайын билири, тыва болгаш өске чоннарның уран чүүлүндө оларның туружун илередип билир;

чагыг аяны, эпистоляр жанры, шүлүглел, лиро-эпиктиг чогаалдар, «онегин строфазы» деп билиишкиннер-биле таныжылга;

ниитилел, амы-хуу болгаш өг-бүле айтырыгларын көдүргөн чогаалдар, «ыдыктар», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерни билири, оларның чечен чогаалда илереп турарының онзагайын тодарадыр;

шажын-чүдүлгө, тыва ламалар болгаш хуурактарның овурун чураан чогаалдарны билир;

чечен сөзүглел, чуруктар, кино болгаш амыдыралчы байдалдарга дүүштүр чогаадыкчы ажилды күүседип, аннотация бижип билир;

библиотека, словарьлар, тайылбырлыг литература болгаш интернет медээлерин өөредилгеге ажыглап, шилип билир.